

М. І. Степаненко

Пунктуація

ПУНКТУАЦІЯ (лат. *punctuatio, punctium* — крапка) — 1) сформована в процесі історичного розвитку система правил про вживання на письмі [розділових знаків](#); 2) розділ науки про [мову](#), який вивчає історію становлення, функції, критерії диференціювання та кодифіковані норми вживання розділових знаків; 3) система графічних розділових знаків. Разом із [графікою](#) та [орфографією](#) є основним засобом унормування писемної мови. Має міжнародний характер, оскільки позначувані нею об'єкти — речення і його складники — властиві всім мовам світу.

Історична довідка

Сучасна П. склалася під впливом грецьких александрійських граматик (3—1 ст. до н. е.; Аристофан Візантійський, Аристарх, Діонісій Фракійський). Відомо, що першу систему розділових знаків, утворену із семи крапок, що ставили вгорі над рядком, уклад Аристофан Візантійський. Формування П. сучасної української мови, як і інших європейських мов, пов'язане з розвитком книгодрукування в 15—17 ст. У добу зародження слов'янського письменства (9—10 ст.) використовували крапки внизу, посередині і вгорі рядка; двокрапку в значенні крапки з комою; кінець тексту чи його фрагмента позначали грубо крапкою, хрестиком, чотирма або трьома крапками, різними комбінаціями цих знаків (чотири крапки й тире, двокрапка й тире). Утверджену в Європі систему розділових знаків сформували італійські друкарі в середині 15 ст. Засновник Венеціанської друкарні А. Мануцій скликав відомих учених того часу, яких пізніше поіменували альдами, щоб упорядкувати пунктуаційний лад, успадкований від греків. Представник альдинської академії Н. фон Вілк підготував трактат про П., у якому викладено відомості про розділові знаки — креску (лінія з нахилом справа наліво), крапку, знак питання, дужки, крапку з комою. А. Мануцій уніс до пропонованої системи розділових знаків корективи: креску замінено комою; розмежовано велику й малу крапки, після яких рекомендовано вживати відповідно велику та малу літери. Особливу роль у розвиткові й становленні П. зіграла праця «*Orthographiae ratio*» А. Мануція-молодшого, у якій схарактеризовано систему розділових знаків (крапка, кома, крапка з комою, двокрапка, дужки, знак питання), що її прийняла з різними поправками і послуговується дотепер більшість народів Європи.

Венеціанську систему П. в Україні почав утілювати друкар І. Федоров у львівському виданні «Апостола» (1574; використано крапку й кому), «Острозькій Біблії» (1580; вжито крапку, кому, крапку з комою), а розвивали та вдосконалювали її автори граматик і словників 16—19 ст. У праці «Грамматіка словенска» Л. Зизанія (1596) вжито кому та крапку у значенні, близькому до сучасного, а крапку з комою — як знак питання, за двокрапкою закріплено функцію, подібну до сучасної крапки з комою. У знаменитій праці М. Смотрицького «Грамматіки славенския правилное Сунтаґма» (1619), параграф «Ω препинаіихъ строчнихъ», подано багатоконпонентну парадигму розділових знаків: «двоточіє» (двокрапка) при перерахуванні та у функції сучасної коми; крапка («точка») посередині й унизу рядка; кома («запатаа»); крапка з комою у функції знака питання в кінці питальних речень («вопроснаа»); знак оклику в кінці окличних речень («оудивнаа»); квадратні дужки — засіб уточнення чужого висловлення («вмѣстнаа»); круглі дужки — засіб виділення вставлених слів («ѡтложнаа»), а також «чєрта» — засіб фіксації невеликої павзи; знак «ра(з)атнаа» — відзначення роздільності двох слів, що можуть злитися в мовному потоці; знак переносу («єдинитнаа»). Знак оклику, знак питання, тире, лапки, дужки, крапку, кому, крапку з комою диференційовано за багатьма узвичаєними тепер функціями в «Грамматике малороссійскаго нарѣчія» О. Павловського (1818), пізніше в «Малоруско-німецькому словарі» Є. Желехівського (1866), 4-томному «Словарі української мови» (1907—09), який відредагував і доповнив власними матеріалами Б. Грінченко, та ін. лексикографічних виданнях. Практику найпослідовнішого застосування розділових знаків у системному форматі, який корелює із сучасними пунктуаційними нормами, зафіксовано в «Енеїді» І. Котляревського та «Кобзарі» Т. Шевченка.

Наприкінці 19 — на початку 20 ст. існував різнобій у використанні орфографічних та пунктуаційних норм. У «Найголовніших правилах українського правопису» (1921), над яким працювали члени Правописної комісії [І. Огієнко](#), [А. Кримський](#), [Є. Тимченко](#), П. не висвітлювали. Вперше у сучасній українській [правописній системі](#) правила вживання розділових знаків найповніше сформульовано в розділі «Пунктуація та інші допоміжні при альфаветі знаки й норми уживання їх» (автор [О. Синявський](#)) «Українського правопису» (1928). 12 параграфів охоплюють кодифікацію крапки, знака оклику, знака питання, коми, середника (крапки з комою), двокрапки, риски (тире), дужок, лапок, а також не обґрунтованих із сучасного орфографічно-пунктуаційного погляду розділки (короткого дефіса) та знака наголосу. У загальних заувагах-висновках зацентровано, «що правила ці часто базуються на суб'єктивних підставах, що часто в тій самій фразі може бути то кома, то середник; то двокрапка, то риска; то в комах якесь слово, то без них і т. ін.», що пропонувані «правила в усіх подробицях являються загальнообов'язковими» і це «треба мати на увазі, видаючи чужі твори, особливо поетичні, де пунктуаційний суб'єктивізм авторів повинен стояти вище за правописний педантизм».

Пунктуаційні норми уточнено в наступних виданнях українського правописного кодексу: 1933 (термін «середник» замінено на тире; розширено сферу вживання крапок [трьох крапок]), 1946 (подано докладніші пунктуаційні коментарі, вилучено зі сфери вжитку П. дефіс і знак наголосу, уведено підрозділ «Розділові знаки при прямій мові»), 1960 (конкретизовано відповідно до «Правил русской орфографии и пунктуации» (1956) кодифіковані норми вживання знака оклику, знака питання, крапки і крапки з комою в кінці великих рубрик переліку; специфіку відокремлення вставних слів та порівняльних зворотів; особливості поєднання розділових знаків (коми й тире, дужки (дужок) і крапки, коми, крапки з комою, двокрапки, тире; знака питання, знака оклику й крапок).

Дещо в оновленому вигляді П. представлено в останній редакції «Українського правопису» (2019): уведено структурні підрозділи «Комбіноване вживання розділових знаків», «Правила рубрикації тексту і розділові знаки для оформлення пунктів переліку», яких не було в попередніх виданнях; запропоновано рубрики до структурних підрозділів: «Кома» (I. «Кома в простому реченні», II. «Кома в складному реченні»), «Крапка з комою» (I. «Крапка з комою у простому реченні», II. «Крапка з комою у складному реченні»), «Двокрапка» (I. «У простому реченні», II. «У складному реченні»), «Тире» (I. «У простому реченні», II. «У складному реченні», III. «У простому і складному реченнях (у деяких стилістичних фігурах)»); уточнено позиції невживання крапки; конкретизовано правила застосування крапки в кінці самостійних вставлених речень у дужках, уживання/невживання ком між двома або кількома однорідними і неоднорідними прикладками; змінено правила застосування коми й тире в межах речення із випущеними членами; уточнено правила вживання після прямої мови коми, знака оклику, знака питання або трьох крапок і тире; конкретизовано зміст правил щодо особливостей використання розділових знаків для оформлення цитат; додано конкретні зміни до правил уживання дужок та лапок.

Пунктуація в сучасній українській мові

Сучасна українська П. базується на трьох основних принципах:

1. смисловий (семантичний), змістовий, логічний;
2. синтаксичний (граматичний), структурний;
3. інтонаційний (ритмомелодійний).

Перший вимагає врахування значення окремих елементів і змістових відношень між ними у структурі речення або тексту, передбачає постановку тих обов'язкових або факультативних розділових знаків, що забезпечують розуміння їх, тобто виконують роль маркерів змісту (виділення лапками логічно вжитих слів і цитат, дужками — вставних коментарів до тексту, абзацом — логічно завершених частин його, тире — головних та другорядних членів у простому реченні, трьома крапками — багатозначності роздуму тощо).

Суть другого принципу визначає те, що обов'язкові знаки П. використовують залежно від будови речення або тексту та від семантико-синтаксичних відношень між членами речення, складниками тексту (крапка в кінці речення; знаки, що відділяють конструкції, граматично не пов'язані з реченням (вставні, вставлені компоненти, звертання, вигуки, стверджувальні, заперечні, питальні слова); розділові знаки в реченнях з однорідними, відокремленими, уточнювальними членами; кома з тире в періоді; знаки в реченнях із прямою мовою, цитатами; тире на місці випущених членів речення; крапка, знак питання, знак оклику, що відділяють у тексті одну синтаксичну одиницю від іншої, кома, крапка з комою, двокрапка, тире, що відділяють одну предикативну частину складного речення від іншої, кома, що відділяє звертання).

Третій принцип полягає в тому, що розділові знаки конкретизують зміст висловлення, передають ритмомелодійну специфіку усного мовлення, позначають коротшу паузу — комою, довшу — крапкою і тире; ідентифікують незакінчені, обірвані речення крапками, питальну інтонацію — знаком питання, емфатичну — знаком оклику, психологічну — трьома крапками; дають змогу зробити логічний наголос на певному слові та підкреслити його значущість; сигналізують про художню паузу перед окремими словами і фразами, яким мовець хоче надати особливого звучання і т. ін. Виділені принципи однаково важливі й часто діють сукупно, коли один розділовий знак відображає всі три згадані вище принципи (у різних комбінаціях) членування [писемної мови](#) на відповідні сегменти, що сприяють усвідомленню змісту тексту, осягненню творчого задуму його автора.

Використовувані в писемній практиці розділові знаки класифікують за такими ознаками:

- спосіб уживання;
- повторюваність;
- функціональне призначення;
- відповідність загальноприйнятим нормам;
- здатність варіюватися.

За способом уживання їх традиційно поділяють на: одиничні, одночленні, що побутують самостійно й не мають залежної другої частини (знаки кінця речення; тире між підметом і присудком; кома між однорідними членами речення, предикативними частинами складного речення; кома з тире в періоді; три крапки в середині речення), та парні, що передбачають наявність другої частини для виділення певної синтаксичної одиниці (дві коми; два тире; дві коми з тире; дужки; лапки; двокрапка й тире в реченнях з однорідними членами та узагальнювальним словом).

За здатністю повторюватися виділяють повторювані, що використовують повторно в межах тієї самої синтаксичної одиниці (уживані переважно з повторюваними сполучними засобами однорідні члени, супідрядні частини, частини безсполучникового складного

речення); неповторювані, що не наділені здатністю повторюватися в межах тієї ж синтаксичної одиниці (уживані без повторюваних сполучників члени речення, предикативні частини складного речення).

Відповідно до функціонального призначення з-поміж розділових знаків виокремлюють: роздільні (розділові, віддільні), що відділяють одну синтаксичну частину від іншої (розділові знаки в кінці речення; тире між підметом і присудком; кома між однорідними членами речення, предикативними частинами складного речення; двокрапка або тире між однорідними членами та узагальнювальним словом); видільні (відокремлювальні), що, будучи парними, роблять самотійними ті чи ті синтаксичні одиниці (розділові знаки в реченнях із відокремлювальними, уточнювальними членами, вставними, вставленими компонентами, підрядними частинами складнопідрядного речення; лапки в реченнях із прямою мовою; дві коми й тире, за допомогою яких уводять слова автора в пряму мову).

За відповідністю загальноприйнятим пунктуаційним нормам серед розділових знаків вирізняють: нормативні, що корелюють із зафіксованими в чинному українському правописі пунктуаційними нормами сучасної української літературної мови, та індивідуально-авторські, що не відповідають цим нормам, використання яких зумовлене стилістичними потребами, намаганнями автора увиразнити зміст повідомлюваного тощо (використання тире між іменниковим підметом у формі називного відмінка й дієслівним присудком в особовій формі; підкреслення ролі службових слів; багаторазове вживання знаків питання або знаків оклику).

За пунктуаційною варіантністю розділові знаки поділяють на: безваріантні, що не передбачають заміни одного розділового знака іншим в ідентичних синтаксичних умовах (кома при звертанні, у реченнях з однорідними членами, у складних реченнях; тире між підметом та присудком, вираженими іменниками, інфінітивами; крапка в кінці розповідного неокличного речення; знак питання в кінці питального неокличного речення), та варіантні, що можуть бути замінені синонімічним пунктуаційним відповідником в ідентичних синтаксичних умовах (тире або його відсутність перед іменною частиною складеного присудка, вираженою порівняльним зворотом чи іменником, якщо перед ним стоїть заперечна частка не; кома або тире при відокремленні означень, виражених одиничними прикметниками чи дієприкметниками, що стоять після означуваного слова, перед яким немає означення або воно виражене займенником; виділення дужками чи тире окличних вставлених речень).

В окремий тип зараховують універсальні розділові знаки, що пов'язані як із реченням, так і з текстом (крапки, дужки, лапки).

Рекомендована література

1. Огієнко І. І. Нариси з історії української мови: система українського правопису. Варшава, 1927;
2. Булаховський Л. А. Українська пунктуація. Розділові знаки. Л., 1947;
3. Козленко І. Українська пунктуація: Навч. посіб. К., 2009;
4. Український правопис. К., 2019;
5. Савченко І. С. Пунктуація сучасної української мови: Навч. посіб. 2-е вид. Чк., 2020.

Бібліографічний опис:

Пунктуація / М. І. Степаненко // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2024. – Режим доступу:

<https://esu.com.ua/article-882603>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).